

KARAKALPAKLARIN HİVE HANLARINA KARŞI YÜRÜTTÜKLERİ İSYAN HAREKETLERİ (1855-1856)

SALİH YILMAZ*

GİRİŞ

1811 yılından itibaren Eski Kungrat bölgesi Hive Hanlığı'nın merkezi olmuştur. Batıda bulunan Türkmen kabilelerin de fethedilmesiyle Karakalpaklar, kuzeyden Aral gölü, güneyden Hive Hanlığı merkezi ile çevrilerek tamamiyle kontrol altına alınmıştır. Aslında Hive Hanı Muhammed Rahim bu bölgelerdeki fetihleriyle Türk kabilelerini bir arada toplamış, Hive Hanlığı çatısı altında bir Türk kabileler birliği oluşturmuştur. Bu seferlerden sonra Karakalpakların Hârezm vahasına yerleşmeleri tamamlanmıştır. Karakalpakların sol kolu Kungrat ve Hocaeli arasındaki Şumanay sahillerine yerleşmiştir. Sağ kol ise Kök-Uzyak sahilleri ve Kuşkanatav Tepesi'nin yanında yer alan Amuderya sahillerine yerleşmiştir¹.

Karakalpaklar, Hârezm topraklarına göç etmeden önce ekonomik olarak oldukça zor durumdaydılar. Çünkü yirmi beş yıla yakın Kazakların Küçük Cüz hanlarının saldırılarına maruz kalmışlar ve Hive topraklarına geldiklerinde de en verimsiz topraklara yerleştirilmişlerdi. Kendi toprakları çorak olduğundan Özbeklerin topraklarında çalışmaktaydılar. Bu bölgelerde yaşayan Karakalpakların durumu o kadar kötüydü ki hayvanların yemediği otları bile yer duruma gelmişlerdi. Karakalpakların bu ağır ekonomik durumlarına rağmen Hive hanları onlardan ayrıca bir de vergi almaktaydı. Bütün bu zor şartlara rağmen Karakalpaklar kısa süre içerisinde bu yeni topraklara uyum sağladılar. Topraklarını daha iyi işletebilmek için yeni sulama sistemleri oluşturarak barajlar yaptılar. Kendilerine Kalli-Kol, Kuşkanatav ve Kegeyli gibi tarımsal merkezler oluşturdular. 1830-40 yıllarında Kıpçak,

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi, Doktora Öğrencisi.

¹ Sabır Kamalov, *Zavoyevaniye Karakalpakov Hivinskimi Hanami v Kontse XVIII-naçale-XIX v.v.*, Nukus, 1958, s. 38-39.

Kanglı ve Kıtay uruğlarından oluşan Karakalpakların yaşadığı Kuşkanatav bölgesi Kuzey Hârezm'in önemli bir tarım merkezi idi².

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Hive'de devlet içi savaş ve kargaşalar artmıştı. Hive Hanı Allah-kulu (Alla-kulu, Ali-Kuli) Han'ın (1825-1842) sürdürdüğü savaşlarda³ halkı, özellikle Karakalpakları (daha fazla vergi ödedikleri için) çok zor durumda bırakıyordu. 1827 yazında Karakalpaklar Hive hanlarına karşı ayaklandı. Bu hareketin başında Karakalpakların eski Hanı (Beyi), Aydost Bey vardı. Fakat halkı kendi çıkarları için kullanmak isteyen Aydost Bey başarısızlığa uğradı. Zamanında Hive hanlarına yardım ettiği için halkın büyük bir kısmı ona güvenmiyordu ve ayaklanma Hive ordusu tarafından kısa sürede basurıldı. Aydost Bey Hive askerleri tarafından yakalanarak öldürüldü. 1827 sonlarında Karakalpakların durumu daha da kötüleşti. Ayaklanmaya ceza olarak Karakalpakların sahip olduğu bütün ekinler Allah-kulu Han'ın askerleri tarafından yok edilmiş ve böylece Karakalpaklar açlıkla karşı karşıya gelmişlerdi⁴.

Hive hanlarının yürüttükleri askerî seferler dolayısıyla yerli halktan alınan vergi miktarı her geçen gün artıyordu. 1855-1856 yılında Hive hanlığında ortaya çıkan isyan hareketlerinin en önemli sebebi de Hive hanlığına bağlı olarak yaşayan Karakalpak, Özbek, Kazak ve Türkmenlerin bu duruma fazla dayanamayarak kendilerine bir lider seçmeleriyle başlamıştır. Bu isyanın başına da Karakalpak soyundan olan Ernazar Alaköz seçilmiştir.

A- İSYANIN SEBEPLERİ

XIX. yüzyılın ortalarına doğru Hive Hanlığı oldukça karmaşık bir durum içerisindeydi. Bir tarafta Türkistan'a doğru ilerleyen Rus tehlikesi, diğer taraftan hanlık içerisinde bulunan kabilelerin birbirleriyle olan mücadeleleri

² *ayn. esr.*, s. 39.

³ bk. L. Boyvat, *L'empire Mongol*, Paris, 1927, s.353-354.

⁴ Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Riyazu-d Dovle*, (çev:A.N.Samoyloviç), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 128-134; Sabır Kamalov, "Osvoboditelnoye Dvijeniye Karakalpakov v Seredine XIX veka", *Central Asiatic Journal*, Volume: XVIII, No:1, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1974, s. 44-45; aynı müellif, *Karakalpakların Halık Bolıp Kaliplesiu Hem Onun Mamleketliğinin Tarihından*, Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Bölümü Tarih, Arkeologiya Hem Etnografiya İnstitutu, Nukus, 2001, s. 28-29; Karakalpak Aydost Bey'in Hive Hükümetine karşı yürüttüğü isyan hakkında Macar Türkolog A. Vambéry'nin eserinde de bahsedilmektedir. Bunun için bk. A. Vambéry, *Puteshestviye Po Sredney Azii*, Sank-Petersburg, 1865, s. 172.

devleti zor bir duruma sokmuştu. Bunun yanında hanların halktan topladığı vergiler yıldan yıla çoğaldı. Örneğin, Karakalpaklar, hanın hazinesine her yıl yirmi bin tilla (altın) ödemek durumundaydılar. Bu vergi miktarı Karakalpaklar için oldukça ağırdı. Ayrıca Hive hanlığında hanların sık sık değişmesi ve sürekli devam eden savaşlar da halkın gittikçe fakirleşmesine ve siyasî belirsizliklere neden oluyordu. Örneğin Muhammed Emin Han'ın hükümranlığı (1845-1855) sırasında her yıl askerî sefere çıkmıştı⁵.

Hive Hanlığı içerisinde yaşayan Karakalpak, Özbek, Kazak ve Türkmen kabileleri, içerisine düştükleri bu zor durumun sebeplerini anlayabiliyorlardı. Bu zor durumdan kurtulmak için çare yolları aramaya başladılar. Onları bu şekilde cesaretlendiren bir nedense Rusların Hive sınırlarına kadar gelmesi ve onlardan yardım alabilme düşüncesi idi.

Rus Çarlığı, 1840 yılında Türkistan hanlıkları üzerinde bir baskı oluşturmak için Hive, Buhara, Kokand gibi hanlıkların sınırlarına yavaş yavaş yaklaşmaya başladı. Hatta Kazakların çoğunlukta yaşadığı güney sınırlarına askerî üstler yapmışlardı. 1847 yılında yapılan Raim üssü bunlardan en önemlileridir. Ayrıca Ruslar 1847 yılında Aral gölü üzerinde bir filo oluşturmuş ve ileriki dönemlerde yapacakları askerî seferlere hazırlık yapıyordu. Ruslar bu filo sayesinde 1851 yılında Kokand Hanlığı sınırları içerisinde bulunan Akmescid'i⁶ aldılar. Ruslar böylece Sirderya boylarında yaşayan halkların hâkimiyetini eline geçirmiş oluyordu. Ruslar ayrıca bu bölgede yaşayan Kazaklara iyi davranarak diğer kabilelerin ilgisini çekmeye çalışıyordu. Hâl-buki bu bir oyundan başka bir şey değildi. Çünkü Ruslar, Hive hanlığı ve diğer hanlıklarda yaşayan kabilelerin bu zor durumundan haberdardı. Ruslar, Kazaklara iyi davranarak diğer halkları da yanlarına çekmeyi amaçlıyorlardı⁷.

Rusların uyguladığı bu taktik kısa zamanda başarıya ulaştı. Hive hanlığı içerisinde yaşayan kabileler ekonomik durumlarını Rus hâkimiyetinde yaşayan Kazaklarla mukayese etmeye başladı. Bunun sonucunda da hareketlenmeler başladı. Bu hareketlenmeleri Rusya hükûmeti kışkırtıyordu. Rusya hükûmetinin Hiveli kabileler üzerinde oynadığı oyunun geç de olsa farkına va-

⁵ Muhammed Mirâb Mûnis- Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Firdevs-ül İkbâl*, (çev: A.N.Samoyloviç), *Materialı Po İstorii Karakalpakov*, Sbornik, Trudı İnstıtuta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 98-126; Baymirza Hayıt, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (terc: Abdülkadir Sadık), İstanbul, 1975, s. 133-134.

⁶ Akmescid'in Rusça adı Perovsk'tur.

⁷ Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz-Halk Azatlık Guresinin Kaharmanı*, Nökis, 1993, s. 8.

ran Hive hanları bu duruma engel olmak için düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda ilk olarak Sırderya'ya yakın yerlerde bulunan kale duvarları tamir edilmiş, Rusya'yla olan ticarî alış veriş azaltılmış ve halk arasında Rusları kötü göstermek için propagandalar düzenlenmişse de bütün bu tedbirler kabilelerin Rusya'ya olan eğilimlerini azaltamamıştır⁸.

Hive Hanlığında yaşayan kabilelerin ekonomik durumları, alınan bütün tedbirlere rağmen günden güne kötüleşiyordu. Buna ek olarak 1853 yılında Hanlık topraklarında bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi. Bu duruma hiç aldırmayan Hive hanı aynı yıl vergilerin miktarını arttırmıştı. Günden güne durumları kötüleşen halk bu duruma daha fazla dayanamayarak isyan etti. İlk isyan hareketi, Merv ve Serahs'taki Türkmenlerden geldi⁹. Muhammed Emin Han, başlangıçta iyi bir idari yönetim gösterse de daha sonra Türkmenlere karşı yürüttüğü hatalı siyaset nedeniyle Hive Hanlığını zor duruma sokmuştur. Muhammed Emin Han, Hive hanlığı idaresinde yaşayan her halktan aldığı vergi miktarını arttırmıştı. Türkmenler kendilerinden istenen bu vergiye karşı çıkmışlar ve isyan etmişlerdi. 1855 yılında meydana gelen bu isyan hareketini basturmak için yola çıkan Hive hanı Muhammed Emin hayatını kaybetti. Onun yerine Abdullah, han oldu. Abdullah Han da kısa zaman sonra hanlık için yaptığı mücadele sırasında hayatını kaybetti¹⁰. Türkmenler, Hive Hanlığı ile yaptıkları bu mücadelelerden sonra istiklallerini kazanmış oldular. Türkmen mağlubiyetinden sonra Hive hanlığı tam bir karışıklık dönemi geçirmiştir. Hanlık içerisinde yaşayan Özbekler, Yamud Türkmenleri ve Karakalpaklar birbirleri ile mücadele etmeye başlamışlar ve bu mücadele sonucunda da hanlık büyük bir yıkımın eşiğine gelmiştir¹¹. Abdullah Han'ın zamansız ölümünden sonra onun yerine 3 Eylül 1855 yılında Kutlumurad Han tahta oturdu. Kutlumurad Han, Karakalpak, Kazak ve Özbeklerden asker toplayarak Türkmenlerin üzerine yürüdü. Fakat aynı yıl Karakalpaklar da isyan hareketlerine başladılar¹².

⁸ Sabır Kamalov, "Osvoboditelnoye", s. 47-48.

⁹ Sabır Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki Hive Hanlarına Karşı Halk-Azatlık Güreşleri*, Nukus, 1955, s. 92.

¹⁰ H.H.Howorth, *History of the Mongols*, C.II/2, London, 1880, 941-943.

¹¹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK yay., Ankara, 1994, s. 62.

¹² Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Gülşen-i Devlet*, (çev:P.P.İvanov), Materiali Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudi İnstituta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935, s. 135; Salih Yılmaz, "Muhammed Rıza Agehî'nin "Gülşen-i Devlet" Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, sayı:472, Ağustos 2002, s. 50.

B- KARAKALPAKLARIN İSYANI

Hive Hanlığında yaşanan ağır ekonomik şartlar ve Karakalpaklar üzerindeki baskı onların yeniden isyan etmelerine neden olmuştur. 1855 yılında yazılmış Hive kroniklerinden elde ettiğimiz bilgilere göre Karakalpak isyancılarının başkanı Kongrat boyunun Koldavlı uruğundan Ernazar Alaköz olmuştur¹³. Hive saray tarihçileri¹⁴ Ernazar Alaköz hakkında şunları yazar: “Ernazar bey, aptal ve kötü niyetli olduğu için bu isyanın başına geçmiştir. İsyancıların hepsi düşmanla işbirliği yapan çapulculardır.” Ancak halk rivayetlerine baktığımızda tam tersi bir durumla karşılaşılıyor. Halk rivayetlerinde isyanın neden çıktığı ve Ernazar beyin Hive hanına karşı cephe almasının sebepleri şöyle anlatılmıştır: “Karakalpak Aydost beyin kardeşleri olan Begis ve Mırcık, Hive hanına karşı ayaklandı. Hive hanı ile anlaşan Aydost bey önce Begis’i sonra da Mırcık’ı öldürdü. Begis’ten hiçbir çocuk kalmadı. Ancak Mırcık’ın dört yaşındaki oğlu Ernazar, Aydost beyin elinden kurtuldu.

¹³Agehi, *ayn.esr*, s. 135-136; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Karakalpakskiy Filial, Cilt:I, Taşkent, 1974, s. 143-144.

¹⁴ Hârezm tarihini öz Türkçe ile kaleme alan ilk isim Şir Muhammed Mirâb Münis'tir. Münis, Yadiğâr Şibani hanedanından sonra Hârezm'de iktidarı ele geçiren Kongrat hanedanının ilk tarihçisidir. Münis, Kongrat hanedanından Eltuzer (İltuzer) Han'ın kendi hanedanının tarihini yazmasını istemesi üzerine 1805 yılında ilk eserini yazmaya başlamıştır. Münis, Hive Hanlığının ilk saray tarihçisidir. Resmî olarak Hive tarihçiliği XVII. yüzyılın başından, 1872 yılına kadar devam etmiştir. Vakayiname niteliğini taşıyan bu detaylı tarih anlayışının ilk bölümünü Hive hanı Eltuzer Han'ın (1802-1806) yakınlarından olan ve yukarıda da adından bahsettiğimiz Münis tamamlamıştır. Eltuzer (İltuzer) Han, Münis'i bu eseri yazmakla görevlendirirken ona sadece olayları anlatmakla kalmamasını, Hanların yaptıkları seferleri ve kazandıkları zaferleri Firdevsi'nin “Şah-name” adlı eserine benzer bir şekilde kaleme almasını istemiştir. Münis, Hive Hanlığı tarihini, XVI. yüzyıl olaylarının kısa kısa anlatımından başlayarak, Muhammed Han'ın (1806-1825) hakimiyetinin yedinci yılına kadar getirmiştir. (1812-1813) Bundan sonra bu eseri yazmayı bırakmıştır. Çünkü Han'ın emri üzerine Mirdahan'ın ünlü tarih kitabını Türkçe'ye çevirmekle görevlendirilmiştir. Münis'in 1829 yılında ölümünden sonra eserini onun talebesi ve yeğeni olan ve Agehi mahlasını kullanan Muhammed Rıza Er Niyâz Beg, Allah-kulu Han'ın emriyle bitirmeye girişmiş ve 1826 yılı hadiselerine kadar getirip 1842 yılından önce hocası Münis'in “*Firdevsü'l- İkbâl*” adlı eserini tamamlamıştır. Bundan sonrada kendisi saray tarihçiliğine devam etmiştir. Agehi Muhammed Rahim Han'ın hakimiyetinin sekizinci yılından itibaren başlamış olduğu yeni tarih yazma sürecini 1872 yılı olaylarını anlatarak bitirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, İndiana Üniversitesinde ders veren Prof. Dr. Yuri Bregel, uzun bir çalışmadan sonra Agehi ve Münis'in kaleme aldığı bu eseri eski yazılı Türkçe ekiyle birlikte yayınlamıştır. Bu eser için bk. Şir Muhammad Mirâb Münis and Muhammad Mirâb Agahi, *Firdaws al-ikbâl, History of Khorezm*, Edited by Yuri Bregel, E.J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1988, 60 s. Giriş+10 s. upkubası+73 s. dizinler+1201 s.

Ernazar'ın anası Kumar hatun, kocası öldükten sonra oğlunu da alarak akrabalarının yanında saklandı ve oğlunu mert bir bahadır olarak yetiştirdi."¹⁵

Kumar hatun, oğlunu genç yaşlardan itibaren babasının intikamını alması için Hive hanına ve Aydesto beye karşı yetiştirdi. Ernazar, genç yaşlarda iken cesur bir bahadır olmuştur. Hive'de yapılan bir güreş merasiminde saray pehlivanlarının hepsini mağlup etti. Bu duruma sinirlenen han onu zindana attırdı. Bu olaylardan sonra Türkmen topraklarından yeni pehlivanlar geldi. Türkmen pehlivanlar karşısında Hiveli pehlivanların tutunamaması sebebiyle, Ernazar Alagöz er meydanına çıkartıldı. Ernazar, karşısına çıkan bütün pehlivanları mağlup etti. Böylece Ernazar Alaköz, beylik unvanını aldı. Bey olarak yurduna dönen Ernazar bey, vergi toplamak amacıyla onun topraklarında bulunan devlet memurlarını kovduğu için yakalanarak tekrar zindana atıldı. Yaklaşık beş yıl zindanda kalan Ernazar Alaköz, hanın onu affetmesiyle zindandan çıkartılarak sarayda hana hizmet etmeye başladı. Aynı zamanda Hiveli bir kadınla da evlendirildi. Fakat Ernazar Alaköz hana hizmet etmek istemediğinden, beylik unvanı elinden alınarak, saraydan kovuldu. Her ne kadar elinden beylik unvanı alınsa da kendi halkı içerisinde büyük bir hürmet ve saygı görmüştür. Halkının kendisine karşı gösterdiği bu ilgiden yararlanan Ernazar, Hive hanına karşı isyan hareketlerine girişti. İlk olarak halk arasında propaganda yaptı. Bu propagandasında hana vergi ödenmemesini, toplanan bu vergilerin nasıl olsa da kendilerine hizmet olarak dönmediğini vurgulamıştır. Bu durumdan haberdar olan han, Ernazar'ı Hive'ye çağırarak onu asmak istemişse de Ernazar kaçarak kurtulmuştur¹⁶.

Hive'den kaçarak kendi yurduna dönen Ernazar bey, Karakalpakların başına geçerek bütün beyleri toplamış ve bir durum değerlendirmesi yapmıştır. Toplantıya gelen altmış adet bey ile Hive hanına karşı ayaklanma konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmayı güçlendirmek için de bir elma altmış parçaya bölünerek her bir beye bir parça vermek suretiyle bir bakıma yemin edilmiştir. Aslında Hive'de yaşayan halkların Ernazar beyi desteklemelerinin en önemli sebeplerinden birisi onun Hanın düşmanı olmasıdır. Çünkü onlara göre han ile düşman olan herkes onların dostudur. Ernazar, han tarafından acımasızca ezilen bu halklar için bir kurtarıcı olarak görülmüştür. Ernazar bey bu durumdan faydalanarak birçok kişiyi de kendi tarafına çekmiştir.

¹⁵ Muhammed Mirâb Münis- Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *ayn. esr.*, s.106; Sabır Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki*, s. 92.

¹⁶ Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz*, s. 11.

İsyancıların amacı Hive'den bağımsız bir hanlık oluşturmaktı. Bu amaca yönelik olarak Hanlık içerisinde yaşayan Karakalpaklar, Kazaklar ve Arallı Özbekler bir araya geldi. Bu Türk kabileleri uzun zamandan beri Hive hanına karşı mücadele de bulunuyordu. Hatta kendilerine ait hanlıklar bile kurmuşlardı. Bu hanlık geleneğini sürdürmek isteyen Türk kabileleri, Kazaklar içerisinde Zarlık hanı kendilerine han olarak seçtiler. Zarlık'ı kendilerine han olarak seçmelerinin en önemli sebebi onun kolay yönetilebilir olması ve Cengizhan soyundan gelmesidir. Ernazar bey de hanın kuşbegisi seçilmiştir¹⁷. Fakat bu birlik içinde yer almayan bazı Türkmenler de ayrı bir hanlık ilân ederek Atamurad'ı kendilerine han olarak seçmişlerdir.

Ernazar Alaköz, Hive hanlığı içerisinde yaşayan bu Türk kabilelerinin başlattığı isyan hareketi hakkında Rusların Sırderya sınırı askerî komutanı İlekey Sultan'a yani Mir Muhammed Kasımov'a gönderdiği mektup da şunları yazmıştır: "*Bizler Ürgenç'ten Kongrat'a, oradan da güneybatıya yani Seyilhan'a (Türkmen toprağı) kadar olan topraklarda yaşayan halklar olarak, Hive hanının kendi vatandaşlarına karşı yaptığı kötülöklere, halkımız arasında dökölen kanlara ve azaplara dayanamayarak aramızda anlaştık ve bu azapları durdurmak maksadıyla Cengizhan soyundan gelen Zarlık'ı han seçtik.*"¹⁸

Zarlık'ın han seçilmesiyle Amuderya nehrinin aşağı topraklarında yaşayan kabileler arasında barış dönemi başladı. Bu durum Ernazar Alaköz'ün Karakalpakları birleştirmesine imkân sağlamıştır. Bu isyan hareketine Karakalpakların Kongrat ve On Dört Ru adındaki iki ulusu (arısı) da katılmıştır. Kongrat ulusunun başına Koldavlı boyundan Ernazar Alaköz, On Dört Ru ulusunun başına da Keneges uruğundan Ernazar Bey ve Mangıt uruğundan Sayıpnazar Bey geçmiştir. Keneges uruğunun başındaki Ernazar beyin yaşının küçük olması dolayısıyla o, çocuk-Ernazar olarak da adlandırılmıştır¹⁹.

Arşiv materyalleri ve halk rivayetlerine göre, yukarıda saydığımız iki Ernazar beyler ve Sayıpnazar beyden başka, Akmangıt uruğundan Ernazar

¹⁷ Sabır Kamalov, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekah (K İstorii Vzaimootnoşenniy s Rossieye i Sredneaziatskimi Hanstvami)*, İzdatelstvo FAN Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1968, s. 203; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 143.

¹⁸ Sabır Kamalov, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekah*, s.203; *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, s. 143.

¹⁹ P.P. İvanov, "Noviye Dannıye o Karakalpakah", *Sovetskoye Vostokovedeniye*, Cilt:3, 1945, s. 76-77.

Pehlivan Bey, Kıpçak uruğundan Aliyuşu Kutlubayoğlu, Müyten uruğundan Kutlumurad beyler de isyana katılmıştır. Bu beylerden Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayıpnazar beyler dışındaki diğer beyler Hive hanlığına karşı yürütülen bu isyan hareketinin sonuna kadar Ernazar Alaköz beyin yanında mücadele etmiştir.

Hive hanlığı askeri gücü içerisinde bulunan Karakalpak askerler, Ernazar Alaköz'ün başlattığı isyan hareketine katılmak amacıyla 1855 yılının sonunda yerlerini terk ederek kaçtılar. Bu durum Hive askeri gücünü zayıflattı. İsyancılar, kendi soylarından olan askerlerin han ordusundan kaçmasıyla güç kazanmıştır.

Hive hanı Kutlumurad, 1855 yılının Aralık ayında isyancılar üzerine Yakup bey ve Kudaybergen bey başkanlığında bir ordu gönderdi. Bu ordu Karakalpak topraklarına girerek halkı soymuş ve Koşkarata mezarlığı yakınındaki bütün köyleri talan etmiştir²⁰. Fakat gönderilen bu ordu isyan karşısında başarılı olamadı. Çünkü isyana katılan Karakalpak ve Türkmenler, birlikte hareket ederek han ordusunu mağlup ettiler. Mağlup olan han ordusu, Hocaeli şehrini isyancılara terk ederek kaçtı.

Karakalpak ve Türkmen kabilelerine, 1856 yılının başında Kazaklar ve Arallı Özbekler de katıldı. Kazak beylerden Baturhan Cangazi Türin, isyancıların elinde bulunan Kongrat şehrinin hakimiydi. İsyancıların merkezi de, Çimbay ile Hocaeli arasında bulunan Yenipazar olmuştur.

Kungrat hakimi olan Kazak beylerden Baturhan Cangazi ve Ernazar Alaköz, bütün isyancıları temsilen Orenburg bölgesindeki Kazaklara ve İlekey Sultana bir mektup yazdılar. Bu mektupta şunlar yazılıdır: "*Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler olarak aramızda anlaşılıp, Hive hanına karşı savaş başlattık. Milletimizin barış içerisinde yaşaması için han soyundan gelen Zarlık'ı han seçtik. Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler arasındaki kavgalar bitti. Artık bizler Özbeklerle dostuz ve aynı amaç için savaşıyoruz.*"²¹ Buna benzer bir mektubu Zarlık han da yazmıştır. Bu mektupların yazılış amacı Rusların hâkimiyeti altında bulunan Kazaklardan ve Rusya hükûmetinden yardım almaktır. Fakat Ruslar bu isyanda onları yalnız bırakmıştır. Zaten Rusların politikasına göre küçük toplulukların birbirleriyle savaşması ve karışa ortamı oluşturulması bir hedefti.

²⁰ gös. yer.

²¹ Sabir Kamalov, *Karakalpaki v XVIII-XIX vekah*, s. 203-204; aynı müellif, *Ernazar Alaköz*, s. 14.

C- İSYANIN BASTIRILMASI

Hive hanı Kutlumurad, isyanı bastırmak amacıyla asker topladı. İlk önce Türkmenler üzerine yürümeyi düşündü. Fakat bu isyanı bastırmak için hazırlıklar yaptığı sırada 1865 yılının Şubat ayında abisi Muhammedniyaz tarafından öldürüldü. Muhammedniyaz'ın kardeşine karşı düzenlediği bu darbe hareketinde Türkmenler kendisine yardım ettiler. Muhammedniyaz Hive'ye gelerek Türkmenlerin de yardımıyla kendisini han ilân etse de 1806-1825 yıllarında han olan Muhammed Rahim Han'ın oğlu Seyid Muhammed Han (1856-1865), onu öldürerek kendisi Hive tahtına oturdu²².

Seyid Muhammed Han, Kutlumurad hanın siyasetini devam ettirerek Türkmenlerin üzerine yürümek için asker toplamaya başladı. Aynı zamanda Türkmenler arasına casuslar göndererek boy beylerini değişik vaatlerle kandırmaya çalışıyordu²³. İsyancı beylere şu mesajı göndermişti: *“Önceden beri yaptığınız terbiyesizliği ve içinizdeki öfkeyi bırakın. Han'ın hizmetine girin. O zaman Han'ın size vereceği bütün nimetlerden ve hediyelerden yararlanırsınız.”* Bu vaatlere inanan birçok bey Han'ın hizmetine girerek ona hizmet etmeye başladı. Böylece Türkmenlerin hanı olarak ortaya çıkan Atamurad'ın gücü zayıflamıştı. Seyid Muhammed Han çok geçmeden Hocaeli bölgesinde bulunan Karakalpak, Kazak, Özbek ve Türkmenler üzerine yürüdü. Bu harekete karşı hazırlıklı olmayan isyancı güçler hemen dağıldı. İsyancı birliği içerisinde yer alan Kazaklar, Orenburg bölgesinden kaçarak hanın hizmetine giren Azbergen Bey sayesinde bu birlikten ayrılmış oldular²⁴.

Seyid Muhammed Han, isyancı birliği içerisinde yer alan Karakalpaklar arasına da değişik yollarla nifak sokarak onları birbirine düşürdü. İlk olarak Karakalpak On Dört Ru'nun beyi Keneges Ernazar birlikten ayrılarak Han'ın hizmetine girdi. Bu konuyla alakalı Hive saray tarihçileri şunları yazmaktadır: *“Başında Keneges Ernazar'ın bulunduğu On Dört Ru'nun beyleri gaflet uykularından uyandı. Onlar Han'a gönülden bağlılıklarını ve ona hizmet etmeye hazır olduklarını bildirdiler. Koldavlı uruğunun lideri Ernazar Alaköz'e düşman olacaklarını ve onunla mücadelede Hive hanına yardım edeceklerini hep bir ağızdan söylediler.”*²⁵

²² Seyid Muhammed Han, Hive tahtına 12 Şubat 1856 yılında 34 yaşında iken geçmiştir.

Bunun için bk. Agehî, *ayn. esr.*, s. 136.

²³ Sabır Kamalov, *Karakalpakların XIX. Asırdaki*, s. 98.

²⁴ Sabır Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp*, s. 33.

²⁵ Agehî, *Riyazu-d Dovle*, s. 132-133.

Halk rivayetlerine göre bu birliğin dağılmasına Keneges Ernazar sebep olmuştur. Bunun nedeni olarak da Keneges veya diğer adıyla Çocuk-Ernazar'ın küçüklüğünde Hive hanı Seyid Muhammed Han ile arkadaş olması gösterilmektedir. Bu arkadaşlıkları sayesinde Keneges uruğunun beyi Ernazar isyancı birliğin bütün hareketlerini Hive hanına bildirmiş ve bu sayede isyancıların bütün hareketlerinden Hive ordusu önceden haberdar olmuştur. İsyancı birliği içerisinde bulunan Keneges Ernazar ve Mangıt Sayıpazar ve buna benzer bazı beyler Han'ın hizmetine girse de, Akmangıt Ernazar Pehlivan Bey, Kıpçak Alıuşı Kutlubayoğlu gibi önemli beyler isyanın sonuna kadar Ernazar Alaköz'ün yanında mücadele etmişlerdir²⁶.

Halk rivayetlerine göre isyancı birliğin Hanı olarak seçilen Zarlık, Keneges Ernazar tarafından kendi halkıyla tanıştırmak amacıyla kandırılmıştır. Keneges Ernazar, Zarlık Han'ı kendi halkı yerine arkadaşı olan Seyid Muhammed Hana teslim eder. Zarlık Han'ın yakalanmasıyla isyancı birlik büyük bir darbe almıştır. Hive'ye götürülen Zarlık Han'a önce maskara elbisesi giydirilir. Ondan sonra yüzüne kül, beline ağaçtan yapılmış bıçak, başına kağıttan bir taç giydirilerek, zayıf bir eşeğe ters bindirilir ve halk arasında teşhir edilerek idam edilir²⁷. Vambéry'nin Zarlık han hakkında verdiği bilgilerde ise şunlar yazılıdır: "Aydost Bey'in Hive hükümetine karşı başlattığı isyanın bastırılmasının üzerinden sekiz yıl geçmeden Karakalpaklar Zarlık han başkanlığında yeniden ayaklandılar. Zarlık'ın söylediğine göre yirmi bin atlı askerleri vardı. Bu isyan büyük bir yıkıma neden oldu. Sonunda da Kutlumurad tarafından bastırıldı."²⁸ Aslında Vambéry'nin anlattığı bu isyan gerçekte duyularla yazıldığı için bazı yanlışlıklar içerse de verdiği bilgilerin karşılaştırma açısından önemi vardır.

Zarlık Han'ın idam edilmesiyle isyancıların sayısı azalmıştır. Artık isyana katılan beyler iki karşı grupta yer almaktadır. Bu iki gruptan ilki Seyid Muhammed Han'a karşı yürütülen bu isyan hareketine devam etme taraftarıdır. Diğer grup ise Seyid Muhammed Han'ın hizmetine girmiştir. İkinci grubun başını Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayıpazar bey çekmektedir. Bunlarla birlikte hareket eden beyler zamanında bir elmayı altmışa bölerek ettikleri yeminden dönmüşler ve Hive hanıyla birlikte hareket eder duruma gelmişlerdir. Hive saray tarihçisi bununla ilgili şunları yazmaktadır: "*İsyancıların iki*

²⁶ Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz*, s. 16.

²⁷ Agehî, *ayn. esr.*, s. 137.

²⁸ A.Vambéry, *ayn. esr.*, s. 172-173.

gruba bölünmesiyle sayıları oldukça azalan Ernazar Alaköz ve arkadaşları isyana devam etti. On Dört Ru'nun beyi Keneges Ernazar'ın Zarlık Han'ı teslim etmesiyle ona karşı cephe aldılar. Ernazar Alaköz, etrafında bulunan yedi yüz aile ile birlikte kendisine bir kale yaparak direnişe geçti."²⁹

Ernazar Alaköz'ün yaptırdığı kale, Aral gölünün kıyısında yapılmıştır. Etrafı çamurlarla örtülüdür. Bu kalenin adı "*Ernazar Kale*"dir. Ernazar kale bugün Moynak bölgesine bağlı Kazakderya köyünde bulunmaktadır.

Seyid Muhammed Han, 29 Mart 1856 yılında başkanlığını Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayıpnazar beyin yaptığı On Dört Ru'nun beylerini, onlara kendi askerlerini de vererek bu isyanı basturmaları için görevlendirmiştir. Bu beyler Hive ordusu komutanı Mahmudniyaz'ı da yanlarına alarak Ernazar kaleyi kuşattılar. Davkara bölgesinde yaşayan Kazaklar isyancılara yardıma geldilerse de Azbergen bey tarafından geri püskürtüldüler. Kale kuşatmasından hiçbir sonuç alamayan Mahmudniyaz bey, kale içerisine casuslar gönderdi. Bu casuslar Ernazar Alaköz'ün yakın adamlarından olan Caleke ve Şonkı'yı kendilerine beylik verileceği vaadiyle kandırdılar. 12 Haziran 1856 yılında kale içerisinde tefütş yapan Ernazar Alaköz, Şonkı tarafından vuruldu. Ernazar Alaköz, ağır yaralı olduğundan kısa bir zaman sonra öldü. Ernazar Alaköz'ün ölümünden sonra da zaten kale teslim edilmiştir. Kaleye giren Hive askerleri Ernazar Alaköz'ün başını keserek Hive'ye götürmüşlerdir³⁰. Mahmudniyaz Yesaulbaşı, Ernazar Alaköz'ü bertaraf ettikten sonra bu mutlu haberi Han'a ulaştırmak amacıyla hemen bir elçiyi Hive'ye gönderdi. Hive'ye gönderilen elçi tam üç gün sonra bu zafer haberini Han'a ulaştırdı. Han hemen davulculara ve zurnacılara emir vererek bu güzel haberin bütün şehre duyurulmasını emretti³¹. Böylece 1855 yılının Kasım ayında başlayan ve sekiz ay süren bu büyük isyan hareketi, bazı Karakalpak beylerin taraf değiştirmesi sonucunda 1856 yılının Haziran ayında son bulmuştur.

D- İSYANIN BASTIRILMASIYLA ORTAYA ÇIKAN SONUÇLAR

Ernazar Alaköz'ün öldürülmesiyle sona eren isyan hareketinden sonra sıra bu isyanın bir daha tekrar etmemesi için alınacak tedbirlere gelmiştir. Öncelikle Ernazar Alaköz'ün akrabalarının öldürülmesiyle işe başlandı. Ernazar'ın abisi İskender ve büyük oğlu Hojeke, Hive'de idam edildiler. İkinci

²⁹ gös. yer.

³⁰ Agehî, *ayn. esr.*, s. 139; Sabır Kamalov, *Karakalpakların Halık Bolıp*, s. 35-36.

³¹ Agehî, *ayn. esr.*, s. 139.

karısından olma küçük oğlu Mambetnazar'a kız elbisesi giydirerek halk arasında dolaşturdular. Ernazar'ın genç eşini isyanı bastırmak için yardım eden Mahmud Bey'e verdiler. Ernazar'ın anası Kumar hatun ve diğer eşini belli bir süre tutsak tuttuktan ve onlarla alay ettikten sonra, Seyid Muhammed Han'ın onlara hürmeti dolayısıyla yaklaşık bir yıl sonra serbest bıraktılar. Böylece bunlar kendi yurtlarına dönebildiler³².

İsyana katılan Zarlık Han'ın kardeşi Sultan Sergazi ve diğer beyler Abdullahgazioğlu, Sultan Allanazar Cangazioğlu, Kıpçak Alıuşı Kutlibayoğlu, Feyzullah Kuanışoğlu gibileri Rus topraklarına kaçarak canlarını kurtarmıştır. Akmangıt Ernazar Pehlivanbey ise Amuderya nehrinin diğer yakasında bulunan Türkmenler arasında saklanmıştır.

Seyid Muhammed Han, isyanın bastırılmasına emeği geçen beylere hanlığın içinde bulunduğu ekonomik dar boğaza aldirmeden bütçeden 1922 tilla altın ayırmıştır. Bu hediyelerden en büyük payı isyanı bastırmada görev alan uruğ liderleri almıştır. Bu ödüllendirmede kişi başına düşen pay beş tilla'dan elli tilla'ya kadar değişmiştir. Örneğin Keneges Ernazar bey ve Mangıt Sayınazar beyler elli tilla altın almışlardır³³. Han isyanın bastırılmasında görev almayan beylere de beşer tilla altın vermek suretiyle onları da kendi yanına çekmeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda gelecekte çıkması muhtemel isyanların önünü bu şekilde kesmeyi düşünmüştür.

Seyid Muhammed Han, 1855-1856 ve 1858-1859 yıllarında Kongrat bölgesinde çıkan isyanların bastırılmasından sonra Karakalpaklar ve diğer Türk topluluklarının yönetim biçimleri üzerinde köklü değişikliklere gitti. Önce bu kabilelerin başına yeni beyler atandı. 1859 yılında bey sayısı Kongrat ulusunda kırk dört, On Dört Ru ulusunda kırk beşe çıkarıldı. Beylikler üstünde Atalıklar oluşturuldu ve beylikler Atalıklara bağlandı. Toplam dört tane Atalık kurulmuştur. Bunlardan iki tanesi Kongratlılar içerisinde, iki tanesi de On Dört Ru içerisinde faaliyet göstermiştir. Kurulan bu Atalıklar, Beylerbeyliklere bağlandı. Beylerbeylik kurumu da iki adettir. Birisi Kongrat ulusunda, diğeri de On Dört Ru ulusunda kurulmuştur. Bunlara ek olarak Beylerbeyine yardımcı olarak iki tane Naib atandı. Bunlardan bir tanesi Kongrat ulusunda, diğeri de On Dört Ru ulusunda görevlendirildi³⁴.

³² Sabır Kamalov, *Ernazar Alaköz*, s. 19-20.

³³ ayn. esr., s. 20.

³⁴ ayn. esr., s. 21.

Yeniden oluşturulan Beylerin, Atalıkların, Beylerbeyliklerin ve onların yardımcıları olan Naiblerin üstünde bütün bunları Han adına idare etmekle görevli olan bir Ağabeylik oluşturuldu. Oluşturulan bu kurumlara genelde 1855-1856 ve 1858-1859 yıllarında çıkan isyanları bastırmada büyük yardımları dokunan beyler atandı. Ağabeylik kurumu Hive hanının sağ kolu olarak düşünülmüştür. Ağabey unvanı da Kıpçak Recep Bey'e verildi. Recep bey, Rusların Hive hanlığını ilhak ettiği 1873 yılına kadar bu görevde kaldı. Beylerbeyi olarak Karakalpak isyanının bastırılmasında büyük katkıları olan Mangıt Sayıpnazar Bey ve Kongrat ulusunun Teristamgalı kolundan Kâbil bey atandı. Bunlara Naib olarak da Bessarı uruğunun Kıtay kolundan Kulmuhammed ve Koldavlı kolundan Şercan Bey atandı. Atalık müessesesinin başına da Keneges Ernazar Bey, Kıpçak Sırım Bey, Koldavlı Oraz Bey ve Molla Mahmud Bey getirildi. Hanın en yakın adamlarından birisi olan Keneges Ernazar Bey bu görevde 1873 yılına kadar kaldı. Hatta 1872 yılında Hive hanlığını temsilen Orenburg'a elçi olarak gönderilmiştir³⁵.

SONUÇ

Karakalpak Ernazar Alaköz'ün başkanlığında 1855-1856 yıllarında ortaya çıkan bu isyan hareketi aslında Hive hanlığının uyguladığı ağır ekonomik şartlar ve halktan sık sık topladığı vergiler dolayısıyla meydana gelmiştir. Bu zor duruma daha fazla dayanamayan Karakalpaklar, Kazaklar, Özbekler ve Türkmenler birlikte hareket etmişlerdir. İlk zamanları oldukça güçlü olan bu birlik zamanla Hive hanlarının bu topluluklar arasına nifak sokmaları sebebiyle parçalanmıştır. Bu durumu iyi değerlendiren Hive hanları parçalara ayrılan bu birliği tek tek yok etmiştir.

Bu isyanın başkanlığını başından sonuna kadar Ernazar Alaköz yapmıştır. Han olarak seçilen Zarlık ise sadece göstermeliktir. Zarlık Han'ın bulunduğu durum tarihte "*Hanbazilik*" olarak da nitelenmiştir. Ernazar Alaköz, her ne kadar büyük halk kitlelerini arkasına alsada, bunlara başkanlık eden beyleri hesaba katmadığından başarısızlığa uğramıştır. Çünkü bu beyler zamanla ettikleri yemini unutarak Hive hanlarıyla ortak hareket eder duruma gelmişlerdir. Karakalpaklar, ataerkil bir toplum yapısına sahiptirler. Bu nedenle başlarında bulunan beylerin emirleri onlar için vazgeçilmez unsurlardır. Bu isyanın başarısız olmasının nedenlerinden birisi de Karakalpaklar arasında millî duyguların gelişmemesidir.

³⁵ gös. yer.

Hive hanları tarafından bertaraf edilen bu Türk kabileleri daha iyi kontrol altında tutulmaları için yönetim biçimleri yeniden düzenlenmiştir. Bu halkların sık sık isyan etmelerinin bir diğer nedeni ise Rusların Türk kabileleri üzerinde oyun oynaması ve bu halkları Hive Hanlığına karşı kışkırtmasıdır. Çünkü Rusya hükûmeti Türkistan kavimlerini hâkimiyetine almadan gelişimini tamamlayamayacağını biliyordu. Bu yüzden de Türk kabilelerini bir birine düşürmek ve onları zayıflatmak asıl amaçlarıydı. Hanlıklar isyanlar dolayısıyla zayıflatıldıktan sonra asıl harekâta başlanmış ve Türkistan hanlıklarının fethi tamamlanmıştır.

Ernazar Alaköz liderliğindeki bu ayaklanma Karakalpak tarihinde önemli bir yere sahiptir. Karakalpak halkı için Ernazar Alaköz, milli bir kahramandır³⁶. Ernazar Alaköz'ün başkanlığını yaptığı bu isyan Hive tarihine göre Karakalpakların bütün güçlerini sergiledikleri en son isyan olmuştur. Bundan sonra Karakalpaklar bir daha böyle büyük bir isyan hareketi için asla bir araya gelememişler ve Hive hanlarının hakimiyeti altında uzun yıllar yaşamışlardır. Ayaklanmanın bastırılmasına rağmen Hive Hanlığı içindeki gerginlik bitmemiştir. Bundan sonra da Türkmenler ve yerli Özbekler Rusların da kışkırtmasıyla sık sık isyan hareketlerinde bulunmuşlar ve bu isyanların zayıf düşürdüğü Hive Hanlığı en sonunda Rusya'nın hakimiyetini kabul etmek durumunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

- 1- Agehî , Muhammed Rıza Mirâb, *Gülşen-i Devlet*, (çev:P.P.İvanov), Materialı Po İstoriı Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstıtuta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935.
- _____, *Riyazu-d Dovle*, (çev:A.N.Samoyloviç), Materialı Po İstoriı Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstıtuta Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935.
- 2- Boyyat,L., *L'empire Mongol*, Paris, 1927.
- 3- Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, (terc: Abdülkadir Sadık), İstanbul, 1975.
- 4- Howorth, H.H., *History of the Mongols*, C.II/2, London, 1880.
- 5- *İstoriya Karakalpakskoy ASSR*, Akademiya Nauk Uzbekskey SSR, Karakalpakskiy Filial, Cilt:I, Taşkent, 1974.

³⁶ Z.V. Togan, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (Enderun Kitabevi), İstanbul, 1981 s. 206.

- 6- İvanov, P.P., "Noviye Dannıye o Karakalpakah", *Sovetskoye Vostokovedeniye*, Cilt:3, 1945.
- 7- Kamalov, Sabır, *Ernazar Alaköz-Halk Azatlık Guresinin Kaharmanı*, Nökis, 1993.
- _____, *Karakalpaki v XVIII-XIX. vekah (K İstorii Vzaimootnoşeniy s Ros-siye i Sredneaziatskimi Hanstvami)*, İzdatelstvo FAN Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1968.
- _____, *Karakalpakların XIX. Asırdaki Hive Hanlarına Karşı Halk-Azatlık Güresleri*, Nukus, 1955.
- _____, *Karakalpakların Halık Bolıp Kaliplesiu Hem Onun Mamleketliğinin Tariyhından*, Özbekistan Respublikası İlimler Akademiyası Karakalpakstan Bölümü Tarih, Arkeologiya Hem Etnografiya İnstitutu, Nukus, 2001.
- _____, "Osvoboditelnoye Dvijiye Karakalpakov v Seredine XIX veka", *Central Asiatic Journal*, Volume:XVIII, No:1, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1974.
- _____, *Zavojevaniye Karakalpakov Hivinskimi Hanami v Kontse XVIII-naçale-XIX v.v.*, Nukus, 1958.
- 8- Münis, Muhammed Mirâb-Muhammed Rıza Mirâb Agehî, *Firdevs-ül İkbâl*, (çev: A.N.Samoyloviç), Materialı Po İstorii Karakalpakov, Sbornik, Trudı İnstitutu Vostokovedeniya, Cilt: VII, Moskva-Leningrad, 1935.
- _____, *Firdaws al-ikbâl, History of Khorezm*, Edited by Yuri Bregel, E.J. Brill, Leiden-New York- Kobenhavn-Köln, 1988.
- 9- Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK yay., Ankara, 1994.
- 10- Togan, Z.V., *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, (Enderun Kitabevi), İstanbul, 1981.
- 11- Vámbéry, Armín, *Puteshestviye Po Sredney Azii*, Sank-Petersburg, 1865.
- 12- Yılmaz, Salih, "Muhammed Rıza Agehî'nin "Gülşen-i Devlet" Adlı Eserinde Geçen Karakalpaklarla İlgili Bölümlerin Tercümesi", *Türk Kültürü*, sayı:472, Ağustos 2002.

